

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: ЕВОЛЮЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ

Про М. С. Грушевського і В. К. Винниченка написано величезну кількість праць фахівцями різних галузей знань, у яких висвітлено їхню багатогранну громадсько-політичну, наукову, публіцистичну й літературну діяльність, детально досліджено біографії обох діячів. Однак відсутні спеціальні праці, які б розкривали їхні особисті стосунки, що не лише були фактами їхніх біографій, а певним чином впливали і на політичне та культурне життя в Україні першої третини ХХ ст., а також на ситуацію в українській політичній еміграції 1920-х років.

До необхідності дослідження особистих стосунків М. Грушевського та В. Винниченка привернув увагу В. Мельниченко, досліджуючи піврічне перебування М. Грушевського в Москві у 1916 – на початку 1917 рр.¹, зокрема й його стосунки з Винниченком у той час. І хоч саме тоді вони були не найгіршими, дослідник зафіксував свідчення М. Грушевського про неприязнь, яку він відчув з боку В. Винниченка, і, навівши факти негативних оцінок М. Грушевського в різний час В. Винниченком, С. Петлюрою, С. Єфремовим та іншими, а з другого боку, характеристики, які давали С. Петлюрі М. Грушевський та В. Винниченко, а також В. Винниченкові – С. Єфремов, зробив висновок про актуальність наукового дослідження складних стосунків між великими українцями², у яких, на його думку, звичайні людські незгоди, взаємні образи й непорозуміння, ділові й особисті конфлікти переплелися з різним осмисленням ними шляхів і методів досягнення державної незалежності України та власного місця в цьому історичному процесі. Він ставить слушне риторичне запитання: “А може, в цьому розбраті є щось від української ментальності взагалі?”³.

У даній праці не ставиться завдання всебічно дослідити міжособистісні стосунки М. Грушевського й В. Винниченка, бо, як слушно зауважив В. Мельниченко, “якби хто взявся за таку невдячну роботу, то мав би писати серйозну монографічну працю з дослідженням і поясненням усіх причин і відтінків особистої неприязні” між ними⁴. Мета цієї розвідки скромніша: на

¹ Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005.

² Там само. – С. 333.

³ Там само. – С. 334.

⁴ Там само. – С. 331–332.

основі джерел, що вийшли з-під пера самих М. Грушевського й В. Винниченка та людей, які їх добре знали (щоденники, спомини, листування), простежити еволюцію їхніх стосунків від початку знайомства й до кінця 1920-х років. Сподіваюся, що цей матеріал стане підґрунтям для майбутнього всебічного дослідження означеної проблеми.

Стосунки М. Грушевського й В. Винниченка не були рівними й однозначними, їх еволюцію можна умовно поділити на кілька періодів. Перший – дореволюційний період, з 1904 до початку 1917 р. Точна дата знайомства М. Грушевського й В. Винниченка не зафіксована в літературі. Дослідниця листування М. Грушевського з Є. Чикаленком І. Старовойтенко висловила припущення, що саме про В. Винниченка писав Євген Харлампійович у листі до Михайла Сергійовича перед 24 січня 1904 р.: “Прошу Вас і д[окто]ра Франка пригорнути на чужині мого молодого приятеля, який зайде до Вас”⁵.

Сам М. Грушевський так згадував про їхнє знайомство: “Знайомість наша почалась перед першою революцією, коли він, утікши з війська, жив у Львові. Одного дня він прийшов до мене, щоб порадитись, чи можна б на документі метриці чи матурі – вже не пам’ятаю, хімічним способом витравити дійсне ім’я і вписати нове, щоб з тим документом вернутись.

Я відрадив його від сього, вважаючи шкодою псувати документ. Він більше не заходив до мене і під час революції я не здибав його, бо він сидів у київській тюрмі – звідки й передав оповідання «Дим» для першої книжки «ЛНВістника», випущеної в Києві. Потім між нами була кореспонденція з приводу його співробітництва в ЛНВ, доволі нерівна: я не завсіди міг сповняти ті домагання, які він ставив до ЛНВ, стрічались же ми рідко, але «дружелюбно»⁶. Правда, в іншому місці споминів про знайомство з В. Винниченком М. Грушевський уточнює: “Я стрічався з ним кілька разів уже перед тим, – відколи перший раз прийшов він до мене у Львові, ще як молодий студент (радитись чи не переробити хімічним способом свого документа на інше ім’я, щоб повернутися на Україну)”⁷.

Листування В. Винниченка з М. Грушевським за 1908–1928 рр., яке виявлене і опубліковане⁸, свідчить, що до кінця 1911 р. стосунки між ними як письменника і редактора ЛНВ були діловими і навіть приятельськими. У листах обговорювалися питання публікації в ЛНВ творів Винниченка, цензурного переслідування, виплати гонорарів тощо. Велике місце займає тема публікації творів Винниченка в Росії. Відсутність можливості друкувати усі свої твори в українських виданнях, що було пов’язано не тільки з цензурними перепонами і фінансовими проблемами, а й з тим, що значна частина

⁵ Листування Михайла Грушевського. – К., Нью-Йорк, 2010. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. – С. 50.

⁶ *Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 108.

⁷ Там само. – С. 121.

⁸ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 449–512.

українських читачів і літературних критиків не сприймали тих ідей, які висловлював Винниченко у своїх творах (особливо гострій критиці піддавалися його п'єси "Щаблі життя", "Memento" та повість "Чесність з собою"), спонукали його друкуватися в російських видавництвах, які запрошували В. Винниченка до співпраці та й гонорари платили значно вищі, ніж українські.

Тому В. Винниченко активізував свої контакти з російськими видавництвами, але намагався зробити так, щоб нові твори друкувалися паралельно в українських і російських виданнях, а коли подавав свої твори в перекладах з української, то вимагав обов'язково вказувати на це при публікації, хоч при цьому втрачав на гонорарах.

Він гостро обурювався, коли видавці порушували цю домовленість. Не завжди вдавалося йому домогтися й одночасної публікації в українському й російському виданні. Характерною щодо цього була історія з публікацією повісті "Чесність з собою", якій присвячено чимало місця в листуванні. У листі до М. Грушевського від 21 грудня 1909 р. В. Винниченко писав: "Я вже кінчаю свою повість по-російському. Чи не згодні би Ви друкувати її по-українському у «Вістн[ику]» одночасно з друкуванням по-рос[ійськи]? Ні там, ні тут не буде позначено, що переклад. Бо це таки й не буде перекладом. Деякі місця я пишу спершу по-укр[аїнськи], а потім перекладаю на рос[ійську], деякі прямо по-рос[ійськи]."

Це є відповідь критикам «Щаблів» – розвиток і пояснення ідеї «чесности з собою», гармонії, цільності людини, а не підлягання своїм чуттям чи розуму. Так і буде зватися – «Чесність з собою»⁹.

Свою спробу опублікувати твір одночасно в українському й російському виданні В. Винниченко у листі від 20 січня 1910 р. пояснював тим, що хотів ще раз із серйозними питаннями виступити перед українським громадянством, але на цей раз – виступити під авторитетом російської публіки. "Коли «там» зацікавляться, одже й нашим, що завжди пасуть задніх у росіян, це покажется цікавим. Хай і так, аби рушилась думка і щось творила"¹⁰. В. Винниченко висловлював радість з приводу того, що М. Грушевський принципово нічого не мав проти публікації його повісті українською мовою¹¹.

Необхідність друкуватися в російських виданнях викликала в душі В. Винниченка сумні настрої. Він передбачав, і, як виявилось пізніше, небезпідставно, що його звинуватять у ренегатстві. Своїми переживаннями він поділився із своїм другом Ю. Тищенкою у одному з листів, а той про цей його лист розповів М. Грушевському, і Михайло Сергійович намагався у своєму листі заспокоїти й одночасно застерегти письменника. Він писав: "Павел Филипович (Ю. Тищенко жив тоді по паспорту Павла Пилиповича Лаврова. – Н. М.) переказав міні сумний зміст Вашого листу, – не можу не сказати Вам кілька слів з приводу їх. Зовсім даремно вважаєте себе чужим українській суспільності. Не згоджуючись навіть з деякими Вашими гадками, вона Вас високо цінує і любить ті елементи в ній, які найбільш здорові і надійні. Що

⁹ Там само. – С. 471–472.

¹⁰ Там само. – С. 473.

¹¹ Там само.

тяжко з нею жити – про се я добре знаю; а про те – не для того ж чоловік працює в суспільстві, щоб зривати «цвіти удовольствія»”. М. Грушевський з розумінням поставився до бажання В. Винниченка здобути собі визнання в російському суспільстві, але одночасно застерігав, що дуже боїться, щоб російське письменство не зірвало його і не відібрало від українського життя. “Се буде велика страта і для України і для Вас, Ви станете моральним калікою. Памятайте се і не продайтеся за чечевичну похльобку гонорарів і ширшої популярності. Коли Ви не встоїте – се буде дуже сумно”¹².

На це В. Винниченко відповів листом від 13 травня 1910 р., подякувавши М. Грушевському за “хорошого листа”: “За чечевичную похлебку я, звичайно, не продамся, а повість усе-таки продав збірникам «Земля». І от з цього приводу хочу спитати Вас: чи згодитесь Ви друкувати цю річ у «Вістн[ику]» через місяць по надрукуванню в «Землі»? (Довелось багато за це торгуватись і згодились тільки на те, щоб через місяць). Якби Ви згодились, то можна б у «Раді» зробити оповістку приблизно такого змісту: «В. В[инниченко] написав на двох мовах укр[аїнській] і руській нову повість «Чесність з собою», яка буде одночасно друкуватись в збірниках «Земля» і «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику». Це є продовження «Щаблів життя» і т. д.». Спізнення на місяць не пошкодило б, бо передплатники «Вістника» по-руськомому не купували б, а ждали «Вістника». Можливо, що інтерес, викликаний «Щаблями», примусив би нових людей до передплати”¹³.

Але сталося не так, як гадалося, ЛНВ відмовився публікувати цю повість В. Винниченка. М. Грушевський писав у статті “На українські теми”, що В. Винниченко, відповідаючи в листі до “Ради” на запитання різних людей, чому повість “Чесність з собою” він опублікував російською мовою, пояснював, що почав був писати повість по-українськи, але закінчив по-російськи, довідавшись від редакції ЛНВ, що читачі його “почали масово зрікати ся передплати журналу через (неморальність) моїх праць – а «Чесність з собою» як раз така робота, в якій може зустрітись найбільше образ моральності цих шановних читачів”. М. Грушевський виступив на боці В. Винниченка, він висловив жаль з приводу деспотизму української публіки над автором, який, коли хоче мати аудиторію і попит, мусить намагатися писати так, щоб “не наражатися”, або – “мандрувати собі між иньшу громаду, шукати собі иньшої публіки...”. Грушевський шкодує за тим, що “мандрувати” мусить письменник, на котрого українська суспільність покладала великі надії, “котрому всі – незалежно від того, чи годили ся з ним в теоретичних поглядах чи ні – признавали високий талант, незрівняну силу експресії й смілість гадки”¹⁴.

М. Грушевський високо цінував письменницький талант В. Винниченка. У 1909 р. в газеті “Село” він опублікував нарис про нього, в якому, навівши його короткі біографічні дані, відзначив, що після виходу в світ у 1902 р. першого оповідання В. Винниченка “Краса і сила” “громадянство відразу завважило нову літературну силу: таке знання народу, його життя, сила

¹² Там само. – С. 474–475.

¹³ Там само. – С. 475.

¹⁴ *Грушевський М.* На українські теми // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 53. – Кн. 2. – С. 401–403.

оповідання, смілість, незвичайність поглядів проявилася в нім, скоро молодий автор був признаний одним з найвизначніших українських письменників¹⁵.

У 1911 р. в згаданій статті в “Літературно-науковому вістнику” він порівняв Володимира Винниченка зі Львом Толстим. “Різні се величини щодо своїх талантів, заслуг і авторитету у суспільності – але їх зближує сміла парадоксальність мислі, з якою вони насміялися йти против утертих поглядів громадянства в сфері моралі, релігійних поглядів, суспільних відносин¹⁶.”

В. Винниченко, зі свого боку, дуже цінував думку М. Грушевського щодо своїх творів, не раз у листах просив його відверто її висловити. Так, у листі від 21 грудня 1909 р. він писав:

“Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам за щирю критику. Вказані Вами хиби я бачу й сам давно, але, правду сказати, одчепитись від них не маю просто часу. Якби я міг хоч раз або два переписати кожну роботу, ті хиби були б не так помітні.

Майже всі роботи мої друкуються з черновиків. Я, здається, один з укр[аїнських] белетристів, що живу літературним заробітком. А самі знаєте, що укр[аїнський] письменник не то що земельки не купить за гонорар, але й прожити з трудом може.

Деякі ж хиби властиві уже моїй вдачі, – тут нічого не зробиш. Тим часом, дуже дякую і прошу й надалі не поминати мене щирим безстороннім словом своїм¹⁷.”

Зміст і тональність листів В. Винниченка цього періоду свідчать про його глибоку повагу до адресата, високу оцінку його діяльності й відсутність будь-якої неприязні. Закінчуючи лист від 20 січня 1910 р., він писав: “На закінчення побажаю і Вам, з свого боку, всього кращого, а найпаче тої живої незломної енергії, яка по справедливості робить Вас гетьманом* політично-громадської думки по цей і по той бік Дніпра¹⁸.”

З листування відчувається, що й М. Грушевський ставився до В. Винниченка приязно, навіть запрошував до себе додому і пропонував разом відпочити в Карпатах, про що писав йому у квітні 1910 р. “Ми їдемо у Львів і пробудемо 2 місяці, а потім в гори. Коли по дорозі, дуже просимо до нас.”

Гонорар на будуще згодилися Вам платити 100 р., як Ви хотіли.

Вибачте, що так пишу – їду саме.

Щиро люблячий Вас

М. Грушевський

Наші Вам кланяються¹⁹.”

¹⁵ Грушевський М. Володимир Винниченко // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 290.

¹⁶ Його ж. На українські теми. – С. 403.

¹⁷ Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 471–472.

* Це слово було взято в лапки, які потім викреслено.

¹⁸ Там само. – С. 473.

¹⁹ Там само. – С. 475.

А в серпні того ж року, коли В. Винниченко був у Львові, М. Грушевський писав йому: “Я весь сентябр і октябр ст[арого] ст[илію] сподіюся пробути у Львові, дуже радий з Вами побачитися; як не занадто далеко Вам, то заїзжайте просто до нас”²⁰.

Це вже пізніше, у споминах, написаних у 1920-х роках, тобто після того, як стосунки між ними зіпсувалися, М. Грушевський почав пригадувати свої негативні враження від поведінки В. Винниченка у початковий період їхнього спілкування. Він згадав епізод появи В. Винниченка на одній з нарад над невдалим проектом опозиційного часопису. “І я пам’ятаю, – писав М. Грушевський, – як потім мене неприємно вразили його рефлексії на тему того, що взагалі в нас нічого нема: «Наукове» товариство – се звучить гордо, але на ділі – се тільки всього який-небудь Володимир Дорошенко...». Ще прикріше вразив мене пізніший інцидент, коли він домагався виїмкового гонорару для себе в ЛНВістнику і, діставши відмову (від колегії, що відала справу гонорарів), написав мені малопрстойного листа (котрого звороту потім домагавсь). Припадком дав мені ключ до його психології Олекс. Коваленко (потьомкінець), що жив з ним разом і пізнав його дріб’язково-амбітну, хоробливу на сім пункті вдачу, яка навіть в дрібницях не терпіла, щоб хтось суперечив з ним в його оточенню...”²¹.

Лист В. Винниченка, про який згадує М. Грушевський, поклав початок загостренню їхніх стосунків, тож варто його розглянути детально. Йдеться про лист від 24 листопада 1911 р., в якому Володимир Кирилович писав, що йому мало тих 10-ти аркушів, які може дати на рік “Вістник”, що він хотів би, щоб йому дали місця в журналі стільки, скільки він зможе заповнити, хоч би давав і на кожне число. Крім того, він хотів би підвищення платні, щоб мати можливість ліпше обробляти свої роботи, бо йому важливо, “щоб виробити в місяць певну суму грошей. Чи якістю чи кількістю – ціль одна”. Мотивував він своє прохання тим, що на свій заробіток мусить утримувати не тільки себе, а ще 12 душ близьких людей (батьків й сім’ї братів). “Пишу це не для того, щоб розжалобити, – зауважував він, – а щоб Ви уважніше поставились до того, про що я буду писати”.

Він звертав увагу М. Грушевського на те, що пише саме йому, голові журналу, а не якимсь невідомим йому людям, які ніби дають йому субсидію, натякаючи на “Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці”, що фінансово підтримувало ЛНВ. “Я ніякої субсидії не хочу, не прошу, і не прийму од невідомих мені людей (тим паче, що серед них є люди цілком ворожі до мене)”, – наголошував він, маючи на увазі В. Леонтовича²².

У відповідь на цей лист М. Грушевський писав, що розмір допомоги, яку надасть “Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці” для збільшення гонорарів, вирішиться лише на початку січня старого стилю, не раніше, і що він намагатиметься її по можливості підняти. “Але ставити питання так, щоб ЛНВістник обов’язався друкувати все, що Ви напишите, –

²⁰ Там само. – С. 477.

²¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 121–122.

²² *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 479–480.

се неможливо, і ніякий журнал, думаю, так не міг би справу поставити. Думаю, що Ви непотрібно зводите на такий ґрунт розмову. Поки що перед Вами 10 аркушів; коли вже будуть заповнені, а в руках редакції ЛНВ буде Ваш матеріал, котрий вона вважатиме бажаним для журналу, тоді вона в інтересах журналу, а не для Вашої потреби в грошах (таке трактування було б для Вас самих прикрим) підійме справу. А підіймати вперед, коли і редакція нічого не має від Вас і Ви самі не маєте для неї нічого готового (ХІІ кн[ига] вже котрий день чекає обіцяного оповідання і стоїть) – се було б ніяково міні, і ще більш ніяково для Вас, бо переводило б справу з ґрунту інтересів журналу на ґрунт Ваших особистих інтересів”²³, – наголошував редактор ЛНВ.

Відповідаючи Михайлові Сергійовичу, Володимир Кирилович писав 5 грудня 1911 р.: “Мені надзвичайно соромно за попередній мій лист, а власне за те, що я хотів звернути Вашу увагу такими мотивами, які не повинні виноситись перед чужі люди. Я каюсь і дуже прохаю вернути мені того листа”²⁴. До речі, він ще й пізніше кілька разів (у листах від 10 січня 1912, 8 березня 1912)²⁵ просив М. Грушевського повернути цього листа, але, судячи з того, що лист зберігся в його архіві, М. Грушевський так цього листа й не повернув.

А в досить розлогому цитованому вище листі від 5 грудня 1911 р. В. Винниченко далі писав, що посилає телеграму, щоб повернули йому оповідання “Тасмність”, яке готувалося до друку в ЛНВ, і категорично заявив: “Ні цього оповідання, ні якого иншого я більше не дам до «Вістника» і прошу в ближчому числі сповістити, що я вихожу з числа співробітників Вашого журналу”²⁶. Він пояснював це тим, що не хоче залежати від настирливої благодійності “Комітету допомоги...”, наполягав на своєму бажанні, щоб “Вістник” друкував або не друкував його твори залежно від їхнього художнього рівня, а не від того, яким буде рішення “Комітету допомоги”. “Ви пишете, – наголошував він, – що я ніби з огляду на свої особисті інтереси хочу, щоб «Вістн[ик]» друкував усе, що я дам, але Ви того не можете, бо виходите з інтересів журналу. Ви зрозуміли мене досить образливо для мене і виною тому той спосіб, яким я хотів викликати Вашу увагу до свого бажання. Ви перенесли його на саме бажання. Ніколи я не мав на думці, щоб Ви або хтось мені подав милостину, в якому б я скрутному становищі не був. І доказом тому був мій торішній протест проти милости комітета і так само єсть і тепер. Я хочу мати діло тільки з журналом, я хочу оцінки своїх робіт, я хочу місця для збуту моїх робіт і не хочу ніяких субсидій, допомог і милостинь. Я не хочу навіть чути про якісь там комітети. Коли «Вістник» не може задовольнити ці мої бажання, я також не можу при його посередництві брати від когось милостину”²⁷.

Зайнявши таку позицію, В. Винниченко поставив себе в дуже скрутне становище, бо позбавився єдиного українського друкованого органу, де він

²³ Там само. – С. 480.

²⁴ Там само. – С. 481.

²⁵ Там само. – С. 482.

²⁶ Там само. – С. 481.

²⁷ Там само. – С. 481–482.

міг публікувати великі твори. Невеликі газетні публікації не могли вирішити питання його заробітку, і він почав навіть схилитися до думки залишити письменницьку працю. Про ці настрої можна судити з його листування з Ю. Тищенком і Є. Чикаленком. Так, у листі до Є. Чикаленка він, розповідаючи про розрив з ЛНВ і викладаючи ті самі аргументи, що і в листі до М. Грушевського, пише: "...Я вважаю неможливим далі бути співробітником цього журналу... А якого? От тут то й каюк". І робить висновок: "Краще не писати"²⁸. Подібні аргументи щодо свого рішення порвати з ЛНВ викладав він і в листах до Ю. Тищенка (Сірого).

І Ю. Тищенко, і Є. Чикаленко умовляли В. Винниченка не поривати з ЛНВ. Зокрема, Є. Чикаленко писав В. Винниченкові 3 грудня 1911 р. стосовно його наміру вийти із ЛНВ: "Коли Ви ще не вийшли офіційно, то ради всього святого, не робіть рішучих виступів". Він обіцяв поговорити з приводу його листа до ЛНВ із М. Грушевським, сподівався поладити справу і далі писав: "Тільки прошу Вас, не піднімайте ніякої історії, яка повела б до повного розриву з «Вістником». Давайте, поки що, оповідання на 10 аркушів, а потім видно буде; я певний, що справа якось поладиться"²⁹. У листі від 16 грудня Є. Чикаленко знову писав, що сподівається на поладження відносин В. Винниченка із ЛНВ, пояснював йому, що Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці надає підтримку не йому як людині, а як письменникові, значить, тут не філантропія, а підтримка літературної продукції. Він просив В. Винниченка не рівняти становища української преси до російської, "там се комерцеське діло, яке дає зиск, а у нас поки що тримається на «меценатстві», а через те не приймайте се за якусь філантропію"³⁰.

Очевидно, спільними зусиллями конфлікт В. Винниченка з ЛНВ, а отже, й з М. Грушевським, було залагоджено, бо вже в 1912 р. у цьому журналі було надруковано його оповідання "Таємність", "Історія Якимового будинку" і п'єса "Натусь". Але він усе-таки суттєво вплинув на характер їхніх подальших стосунків та на інтенсивність листування В. Винниченка з М. Грушевським. Протягом 1912–1913 рр. вони обмінялися лише кількома короткими листами, основною темою яких була підготовка В. Винниченком збірника перекладів творів українських письменників для "Універсальної бібліотеки", яку запланувало видавництво "Польза" і куди він мав намір включити й оповідання М. Грушевського.

Цей інцидент з листом, очевидно, глибоко вразив Михайла Сергійовича, бо він не раз звертався до нього в споминах, підкреслюючи, що саме через нього кореспонденція між ними розірвалася. "Аж під час мого заслання, – згадував М. Грушевський, – він прислав мені свою книжку і поздоровчу картку на Великдень, без підпису і адреси, знаючи, що я пізнаю його письмо"³¹.

²⁸ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 202–203.

²⁹ Там само. – С. 204.

³⁰ Там само. – С. 209.

³¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 108.

Зустрівшись у Москві у листопаді 1916 р., “піднадзорний” М. Грушевський і “нелегальний” В. Винниченко плідно працювали разом над виданням журналу “Промінь”, а за повідомленням з Києва від начальника Київського губернського жандармського управління полковника Шределя, “у зв’язку з переїздом у Москву відомого українського ідеолога професора Михайла Сергійовича Грушевського і присутністю там українського письменника Володимира Кириловича Винниченка, за циркулюючими в м. Києві серед студентів-українців чутками, там організується за участю цих осіб центр для керівництва українською роботою в Росії”³².

М. Грушевський і В. Винниченко під час перебування у Москві співпрацювали з журналом “Украинская жизнь”, і Михайло Сергійович позитивно оцінював публікації Володимира Кириловича. Він писав, що коли Винниченко переїхав до Москви, за нього захопилася “вся українська громада, як за свій якір спасіння, і він дав кілька сильно написаних статей”³³, які зробили тоді сильне вражіння”³⁴.

Коли М. Грушевський прибув до Москви, то вже на вокзалі секретар журналу “Украинская жизнь” Я. Шеремецинський, який його зустрічав, передав йому привіт від В. Винниченка, і Михайло Сергійович відразу зателефонував йому у відповідь, подякував за пам’ять, а Володимир Кирилович пообіцяв невдовзі відвідати його. І дійсно, згадував М. Грушевський, В. Винниченко “слідом після нашого переїзду на Арбат приїхав з своєю дружиною, Розалією Яківною, котру ми бачили перший раз, і запросив нас на прем’єру своєї п’єси, яка йшла в тих днях”³⁵. Михайло Сергійович скористався запрошенням не зміг, а його дружина й донька сиділи на прем’єрі в ложі Винниченків. Ще дужче зблизилися їхні родини, коли захворіла донька М. Грушевського, а знайомий лікар був у від’їзді. М. Грушевський згадував, що вони зателефонували до лікарки, “пані Винниченко, й вона дуже людяно відізвалася на се, приїхала, часто відвідувала під час усієї хвороби Кулюню”³⁶. А коли після скарлатини в помешканні Грушевських робили дезінфекцію, то Марія Сильвестрівна з донькою на два дні переїхали жити до Винниченків.

“Розалія Яківна, – згадував Михайло Сергійович, – робила на нас дуже добре вражіння своєю лікарською діловитістю і серйозним відношенням до українства, в котре дійсно старалася ввійти вповні. Я ж до Винниченка, як і раніше, ставився з усякою виrozumілістю, стараючися ні в чім не дражнити його амбіції і доволі грубуватої натури, полишаючи за ним першу роль в розпочатім ним ділі – тім літературнім журналі і полишаючи собі вільну руку лише там, де його не було”³⁷.

³² Цит. за: Мельниченко В. Михайло Грушевський... – С. 231.

³³ В журналі “Украинская жизнь” В. Винниченко надрукував статті: “Открытое письмо к русским писателям” (1913, № 10), “В чем наша сила” (1915, № 7), “Непотухший огонь” (1915, № 8–9), “Лупайте сю скалу” (1915, № 11–12), “Птеродактили” (1916, № 4–5), “Несколько слов о нашей молодежи” (1916, № 10–11).

³⁴ Грушевський М. Спомини. – С. 107.

³⁵ Там само. – С. 108.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 108–109.

М. Грушевський у споминах детально описав організаційну нараду з приводу видання журналу “Промінь”, яка відбулася у Винниченків через кілька днів після їхнього обміну візитами, підкресливши, що він у ній “взяв участь та виступив в ролі досвідченого дорадника”³⁸, а “редактором ми вважали Винниченка”³⁹.

Але, враховуючи те, що Винниченко “зіставався нелегальним”, він не демонстрував ніяких зносин у справі підготовки тижневика, й редакційні засідання збиралися не в нього вдома, а в редакції “Украинской жизни”⁴⁰.

Про деякі нюанси їхньої співпраці розповідав сам Грушевський. Він писав: “Тому, що я був «піднадзорним», а Винниченко «нелегальним», ми майже не бували один в одного, а переговорювалися телефоном”. У помешканні Грушевського не було телефону, і він змушений був говорити з двірницької, “не називаючи імен і речей. Тим не менше, – підкреслював Михайло Сергійович, – власне, сею дорогою, телефонним порозумінням мене з Винниченком велась організація журналу від засідання до засідання...”⁴¹.

Дороги М. Грушевського й В. Винниченка в Москві перетиналися і в інших громадських справах, але не у всіх заходах, ініційованих М. Грушевським, він знаходив підтримку В. Винниченка, про що з образою згадував у споминах. Зокрема, писав, що коли він вирішив активізувати роботу московської групи ТУПу і вів з цього приводу переговори з В. Винниченком, то той “не відповідав ні так, ні ні, відзивався, що мусить порозумітися з товаришами”⁴². Особливо неприємно вразила М. Грушевського позиція, яку зайняв В. Винниченко щодо його ініціативи організувати в Москві українське видавництво. Він згадував одне із засідань з цього приводу в редакції “Украинской жизни”, де Винниченко поведився “з насмішечками й іронічними замітками, а більше промовчуючи...”. А на установче засідання пайового видавництва він взагалі не прийшов. “Коли я тепер споминаю про се, – писав М. Грушевський, – я думаю, що він взагалі не сприяв цьому планові як член видавничого товариства «Дзвін» – не на руку йому було приступати до нової спілки і не дуже хотілось, щоб таке видавництво повстало без нього. В кожному разі, в моїх тодішніх заходах об’єднати, зорганізувати і підняти українську московську колонію була дуже неприємна така його настороженість і бокування”⁴³.

М. Грушевський згадував, що саме в Москві він вперше відчув неприязнь з боку В. Винниченка. Оповідаючи про організацію зустрічі нового, 1917, року в редакції “Украинской жизни” для членів редакції “Променя” і “Украинской жизни”, він писав: “Головний інтерес виявляв Винниченко, і я, не знаючи тоді ще добре його вдачі, не розумів, що я в сім плані зайвий, що я йому заважаю своєю присутністю. Я дочекав півночі, ми випили, але щирою настрою не відчувалось, навпаки – якась напруженість, і я скоро пішов

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 109.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С. 112.

⁴³ Там само. – С. 122.

додому”⁴⁴. І далі наголошує: “Се, може, перший раз я так неясно, але сильно відчув настороженість, неприязнь чи не охоту сеї людини, з котрою доля мені судила розділяти* такі важні моменти”⁴⁵.

Українська революція винесла обох діячів на найвищий гребінь політичного життя, вони опинилися в його епіцентрі, стали першими особами Української Народної Республіки. У повідомленнях преси про найважливіші політичні події їхні імена, як правило, стояли поруч, а інколи навіть підкреслювалося, що українські лідери – вчений Грушевський і письменник Винниченко – доповнювали один одного.

У цей, другий, період їхні стосунки були найменш конфліктними. Але, якщо можна в основному погодитися з оцінкою В. Ф. Солдатенка, що в цей час В. Винниченко не робив жодних спроб у чомусь суперечити М. Грушевському у пошуках відповіді на питання, куди далі вести націю, і повністю підтримував Голову Центральної Ради, то все ж таки видаються перебільшенням його твердження, що в 1917 р. Володимир Кирилович ставився до “славетного вченого, теоретика, «володаря дум» українства” “з великою повагою, якщо не з захопленням” і що в той час існувало “абсолютне співпадіння поглядів двох визначних лідерів Української революції”⁴⁶. Абсолютний збіг був не завжди і не в усьому, інша річ, що вони тоді не акцентували на цьому уваги, але у “Споминах” М. Грушевський неодноразово говорив про різні їхні оцінки ситуації, полемізував із деякими думками, висловленими Винниченком у своїй мемуарно-публіцистичній праці “Відродження нації”.

Це стосувалося оцінки В. Винниченком настроїв в українському суспільстві у найперші дні революції. М. Грушевський писав: “Представлення Винниченка в «Відродженню нації», начебто з початком революції україн[ське] громадянство прийшло до якогось прекрасно-оптимістичного настрою, [забувши?] всі досвіди дотеперішнього російського режиму і увіривши, що в новій Росії всі національні кривди будуть вигладжені і всі потреби само собою знайдуть задоволення, та в такому прекраснотумнім настрою відкрило серця і обійми російсько-єврейській демократії, – цілком не відповідає дійсності. Може, Винниченко і які-небудь його однодумці с-деки, поспівши «з корабля на бал», коли Центральна рада вже намацала деякий ґрунт в українських масах, були справді наповнені таким оптимізмом: резолюції першої конференції, відбутої з початком квітня, котрі він цитує як ілюстрації сього свого спостереження, дійсно виглядали назверх досить оптимістично. Але те, що він пише, виражає настрої Винниченка і його однодумців (бо серед учасників конференції був і інший, більш твердий настрій), та й то мені здається, що Винниченко в своїй книзі, по контрасту, малює тодішні настрої, навіть власні, занадто рожево. Київське ж громадянство українське, що пережило на ґрунті роки війни і спостерігало тепер перші ознаки капітуляції

⁴⁴ Там само. – С. 121.

* У тексті, мабуть, помилково: поділяти.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Солдатенко В.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – С. 52–53.

дотеперішнього режиму, воно зовсім не склонно було кидатись на груди російській демократії”⁴⁷.

Різним було їхнє ставлення й до Тимчасового уряду навесні 1917 р. М. Грушевський у “Споминах” звинувачував В. Винниченка в тому, що той занадто багато сподівань покладав на соціалістів – членів коаліційного Тимчасового уряду, у вирішенні як українських справ, так і питання війни. І тому на військовому з’їзді, що проходив у Києві 5–8 травня, він виступив на захист Тимчасового уряду і під впливом соціалістів з’їзд у військовому питанні не зайняв рішучої позиції, а повторив декларацію коаліційного кабінету: мир без анексій і контрибуцій, негайне виявлення можливості такого замирення, а до того часу – війна не тільки пасивна, а й активна. “Се була погибельна уступка позиції коаліційного кабінету, зроблена авансом його соціалістичним членам”, – писав М. Грушевський⁴⁸.

Відомо, що на вимогу військового з’їзду було послано до Петрограда делегацію з вимогою, щоб Тимчасовий уряд видав декларацію, котрою визнав би право України на автономію і виконав основні вимоги українців: дав згоду на організацію крайової ради як місцевого представництва, вилучив українців в окремі військові частини, дав кошти з державної скарбниці в розпорядження Центральної ради на задоволення культурно-національних потреб і т. п. Делегація прибула до Петрограда 16 травня, її очолював В. Винниченко як заступник голови Української Центральної Ради. Тут він мав нагоду розчаруватися в соціалістах не лише як у міністрах Тимчасового уряду, але і як у керівниках Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих депутатів на чолі з меншовиком М. С. Чхеїдзе, які були другою владою в умовах існуючого тоді двовладдя. Про свої тогочасні настрої Винниченко писав 18 травня 1917 р. в листі до дружини: “Доброго мало. Не знають нас і не цікавляться знати. Вражіння таке, що тільки тоді звернуть увагу й задумаються, як ми матимемо добру силу і встригнемо що-небудь незвичайне, виїмкове, страшне. На їхні притуплені, зашарпані нерви, звиклі вже до всього, очевидно діє щось дуже гостре. Особливо це з нервами керівників Виконавчого Комітету. Ми до їх ще не добились. Два дні вже лазимо в Таврійський палац, щоб піймати Чхеїдзе, і ніяк не піймаємо. Постановили ми від делегації написати «докладну записку» про стан річей, викласти в ній все, що зібрались сказати на словах, і хай їм чорт. Коли звернуть увагу, коли шарпне за нерви і схотять балакати, – підемо. А ні, то й так поїдемо. Але перед тим заявимо, щоб наслідки брали вже на себе”⁴⁹.

У кінці травня делегація повернулася до Києва, не досягнувши бажаного результату. Це спонукало Центральну Раду активізувати підготовку Універсалу, яким було проголошено автономію України, а емоції, пережиті В. Винниченком у Петрограді, вплинули, очевидно, на занадто радикальний перший варіант підготовленого ним документа.

⁴⁷ *Грушевський М.* Спомини. – С. 131.

⁴⁸ *Його ж.* Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 134.

⁴⁹ Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упоряд., вступ, комент. та прим. Н. Миронець. – Дрогобич, 2012. – С. 223–224.

Про обставини підготовки Першого Універсалу М. Грушевський так згадував: “Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно дуже поміркований в нац[іональних] домаганнях, сим разом унісея настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брати [участь] не хоче [і] не підпише, але й у президії р[ади] не останеться. Винниченко заявив повну готовність «вигладити». Гладили так, що як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко від ген[ерального] військового комітету, тільки й остався заголовок «Універсал». Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з’явилася як наслідок сеї операції”⁵⁰.

Розповідь М. Грушевського про цю подію доповнює С. Єфремов, який так описав її в листі до Є. Чикаленка: “Вол[одимир] Кирил[ович], як художник, захопився і такого був страхіття понаписував, що за тиждень треба було б повстання оповіщати. Центр[альна] Рада мало не приняла з опалу за ½ години такий акт (бачите, як у нас серйозно справи рішаються!). Насилу пощастило збити з цієї позиції й повикидати найбільш гострі місця (був, напр[иклад], заклик державні подати платити Ц[ентральній] Раді!). Лишився ще трохи піднесений тон, але це вже дрібниця, коли рівняти до іншого”⁵¹.

Не було повної одностайності в позиціях М. Грушевського та В. Винниченка й напередодні проголошення Другого Універсалу Центральної Ради, який був прийнятий під тиском Тимчасового уряду і багатьох не задовольняв. Як писав М. Грушевський у “Споминах”, під час переговорів з міністрами Тимчасового уряду В. Винниченко в ролі представника Генерального секретаріату “взяв далеко згідливіший тон”⁵², ніж сам голова Центральної Ради. Ситуація була досить складною, представники Тимчасового уряду вимагали, щоб у спільній декларації було зафіксовано низку серйозних поступок з боку Центральної Ради, головна з яких – припинити “самочинне здійснення автономії” до Всеросійських установчих зборів, натомість Тимчасовий уряд мав визнати Генеральний секретаріат крайовою владою в Україні. Ситуація ускладнювалася тим, що під час переговорів Церетелі, який вів їх від імені Тимчасового уряду, отримав інформацію, що міністрів-кадетів не задовольняв текст запропонованої ним декларації і вони погрожували вийти з кабінету, якщо той текст буде прийнято.

У такій ситуації В. Винниченко прийшов до Центральної Ради, – за словами М. Грушевського, – “з благанням все-таки декларацію прийняти, бо, мовляв, Церетелі бере те обов’язком своєї честі – добитися затвердження її Тимчас[овим] урядом, він певен, що товариші-соціалісти його підтримають, хоч би кадети, дійсно, пішли з кабінету. Сказав дуже схвильовану, просто-таки істеричну промову, закликаючи членів Ц[ентральної] ради не ухилиятись

⁵⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 144.

⁵¹ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. – К., 2010. – С. 192.

⁵² Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 113.

від союзу з російською демократією і соціалістичними партіями на ґрунті цього проекту спільного автономного правління: прийняти текст декларації без змін і дати йому право йти з Церетелі на збори київських комітетів – робити з ними остаточну угоду на підставі сеї декларації”⁵³.

Про свою позицію з цього приводу М. Грушевський писав: “Я не хотів говорити против, але принципіально не міг боронити декларації; я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Ц[ентральної] ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висловлювались проти декларації й порозуміння”⁵⁴.

Більшість Центральної Ради прийняла декларацію і дала згоду В. Винниченкові робити угоду “на його відповідальність”.

Можна навести й інші приклади, коли в поглядах М. Грушевського й В. Винниченка не було повного збігу, але треба підкреслити, що в час, коли вони обидва очолювали Українську Народну Республіку, і, як державні діячі, розуміли свою відповідальність, вони не акцентували уваги на відмінностях своїх позицій, і конфлікти між ними не набирали публічного характеру.

Інша річ – записи своїх оцінок і почуттів “для себе” у щоденнику (В. Винниченко) та у споминах (М. Грушевський). Так, В. Винниченко записав у щоденнику 1 червня 1918 р.: “Через це безлюддя, бідність на культурні сили, і Грушевський серед деяких патріотів у генії попав. Написати 8 томів історії України – річ, розуміється, поважна. Правда, ні трішки не геніально, навіть чи талановито. Читати її можна за кару [...] «На безлюдді і Хома дворянин», – і Грушевський геній...”⁵⁵. Правда, в цьому записі він і про себе пише, що і його “часом так обзивають”, вважають, що він “у нас тепер найбільш цінний письменник”, а йому соромно за себе як письменника, і він волів би винищити три чверті того, що написав⁵⁶. Та нас у цьому тексті цікавить не так самокритика В. Винниченка, як та неприязнь, що відчувається в його оцінці М. Грушевського.

Інший закид у бік М. Грушевського зустрічаємо у щоденниковому записі В. Винниченка 28 червня 1918 р. в контексті його роздумів про те, що за час революції не були видані його книжки. “Всю мою увагу, весь час на протязі цього року я віддав творенню української держави, – писав він, – а здатности Грушевського використовувати все на свою користь і правити коректу брошурок під час голосування закону про Українську Республіку – я не маю. Через те той увесь рік, коли всі вимагали моїх книжок, лишився невикористаним”⁵⁷. Тут звучить явно необґрунтоване звинувачення Грушевського в тому, що видання ним брошур під час революції означало “використовувати все на свою користь”. Адже ми добре знаємо, яке велике значення для роз’яснення завдань революції, для просвіти широких мас мали видані тоді брошурки-“метелики” М. Грушевського: “Вільна Україна”, “Хто такі

⁵³ Там само. – С. 144.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Винниченко В. Щоденник*. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1: 1911–1920 / Ред., вступ. ст. і прим. Г. Костюка. – С. 286.

⁵⁶ Там само. – С. 285, 286.

⁵⁷ Там само. – С. 288.

українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”. Думається, що розумів це й В. Винниченко, але не міг утриматись, щоб не висловити якимось чином свою неприязнь на адресу загальноновизнаного лідера, з котрим, очевидно, весь час себе порівнював.

Як же пояснити, в чому коріння взаємної неприязні двох визначних українських діячів? Мабуть, їх треба шукати у сфері психології. Обидва були амбітними, честолюбними особистостями. М. Грушевський небезпідставно писав про В. Винниченка, як про людину з хворобливо-амбітною вдачею, але ж і про М. Грушевського люди, які близько його знали, свідчили, що мав він важкий характер, був авторитарним у поведінці, категоричним у ставленні до інших, і працювати з ним було важко.

Відомо, що на початку революції М. Грушевський відійшов від своїх колишніх соратників по ТУПу, зблизився з молодими політиками-есерами, серед яких не могло бути йому конкурентів на лідерство. Своє розходження з ТУПом М. Грушевський пояснював тим, що після зборів 25–26 березня 1917 р., в яких він брав найактивнішу участь і на яких організація, що мала позапартійний характер, змінила назву на Союз автономістів-федералістів, управа союзу взялася перетворювати союз у партію. “Робила се без порозуміння зо мною, доволі конспіративно, – писав Грушевський, – і тим самим способом наші дороги розійшлись, а згодом сі старі колишні товариші стали моїми політичними противниками, безоглядними і злісними”⁵⁸.

Недавні соратники звинувачували його в надмірному “славолюбстві”, що йому “бажання популярности й «суетная славица» спати не дають”, як писав С. Єфремов у листі до Є. Чикаленка⁵⁹. А Андрій Ніковський з притаманною йому іронією писав тому самому адресатові 11 квітня 1917 р., що М. Грушевський сам заносив до редакції “Нової Ради” привітання на його адресу, щоб їх “при нагоді” помістили. “Сам приносить, дає. Я моргаю до Сергія Олександровича (Єфремова. – Н. М.), але дякую, друкую. Нехай справді буде наш «батько», нехай возвеличиться превише міри, щоб його сусіди поважали й боялись. Хвиля його несе високо, будемо ще й ми свідомо піднімати його в очах усіх. Тут тільки при вдачі Михайла Сергієвича одно не добре: не можна й інших, хоч декого, не столь, але високо ставити. Росія: Мілюков, Керенський, Кокошкин, Шингарьов і т. д. А у нас: Грушевський, Грушевський, Грушевський – і учений, і політик, і видавець, і в дуду грець”⁶⁰.

В. Винниченко своїх честолюбних настроїв і не приховував. Постійно вагаючись між місією письменника й політика, не раз намагався з’ясувати сам для себе, що змушувало його відмовлятися від улюбленої письменницької праці на користь політики. Перебуваючи в Петербурзі напередодні затвердження на посаді глави українського уряду, він записав у щоденнику 19 липня 1917 р., що цікаво було б наодинці з собою проаналізувати, “через що і для чого я забрався в міністри?”

⁵⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 113.

⁵⁹ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. – С. 192.

⁶⁰ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. – К., 2010. – С. 319–320.

“Що так гнало й стьобало мене весь оцей час? Честолюбність? Бажання здаватися цінним, найкращим в очах інших? Чи розбурханий до екстазу, до самозабуття інстинкт, ота таємна, величезна таємна сила, що керує людськістю, не потребує для того ні свідомості людей, ні бажання їх на те? Чи фізіологічна, заложена в нервах любов до того, з чим росло моє дитинство, що плекала моя юнацька думка, що прокладає в мозку моєму глибокі, нестираємі сліди?

Не знаю, яка з цих сил гнала й жене мене досі. Може, і всі разом. І це найшвидше”⁶¹.

Чи не ці почуття, може, й підсвідомо, породжували в душі В. Винниченка неприязнь до М. Грушевського, в якому він постійно вбачав конкурента? Ось ще один красномовний щоденниковий запис В. Винниченка в час антигетьманського повстання, коли вирішувалося питання, хто має очолити владу в Україні. 28 січня 1919 р. він записав: “Трудовий Конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розжувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі – Малому Конгресові. Особливо на останньому настоює «Чорномор», як називають у кулуарах М. С. Грушевського. Він має надію стати головою Малого Конгресу і вернути незабутні часи Малої Ради. Цей заздрісний, нечесний дідок грає свою гру. Я нетерпляче чекаю його перемоги. Тоді я, нарешті, увільнюся від конфлікту з самим собою. Тоді я поїду до сонця, до зеленкуватих хвиль, до тужної, солодкої самоти”⁶².

М. Грушевський, з свого боку, скаржився в листі від 16 вересня 1924 р. до видавця детройтської “Української громадської пори” Т. Починка, що у 1918 р., після проголошення Директорії, “вони, Винниченко і Петлюра, тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допускали ні до чого”⁶³.

Роздумуючи над причинами негативного ставлення В. Винниченка до своїх видатних сучасників, зокрема й до М. Грушевського, яких називали геніями, а він про них і про себе писав: “Сумно, коли порівняєш цих геніїв із справжніми світовими геніями. Ми – гній майбутніх геніїв нашої нації, і це наші генії повинні признати без усякого гонору, чесно й одверто”⁶⁴, – важко не погодитися з В. Мельниченком, який одну з причин цього бачив у тому, що “Винниченко був їх сучасником, а велике по-справжньому бачиться на відстані”⁶⁵.

Винниченко й сам розумів свою неспроможність об’єктивно оцінити сучасників і, як письменник, висловив це в образній формі, вкотре згадавши про свою заповітну мрію: усамітнитися й жити серед своїх літературних героїв, “нереальних, але більш дійсних людей, ніж ті, яких бачу тепер. Тепер

⁶¹ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 269–270.

⁶² Там само. – С. 316.

⁶³ Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського (з матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США) / Комент. і прим. М. Антоновича // *Український історик.* – 1970. – Ч. 1–3 (25–27). – С. 181.

⁶⁴ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 286.

⁶⁵ *Мельниченко В.* Михайло Грушевський... – С. 332.

вони занадто близько перед моїми очима стоять, і я через те бачу зморшки, прищики, бородавки їхніх облич, а самих облич не бачу [...] Там, біля зеленкуватих хвиль, на самоті з вічним небом і своєю душею, в бородавках і прищиках я побачу людей, і мені буде легко з ними, і тужно, і боляче, і, може, в душі моїй стане менше зморщок”⁶⁶.

Після виїзду за кордон В. Винниченка в лютому 1919 р., а М. Грушевського в березні, почався третій період еволюції їхніх міжособистісних стосунків. Оцінки ними історичних подій недавнього минулого і тактики поведінки в нових умовах багато в чому розійшлися, на загострення їхніх стосунків впливали конфлікти між різними емігрантськими групами українських есерів і соціал-демократів, критика М. Грушевського у зв’язку з його наміром повернутися в Україну набирала гострого, часом бруталного характеру, в оцінках В. Винниченком позиції й постаті М. Грушевського звучали іронічні, зневажливі нотки: “старий мальчик”, “хлопчик без штанців”, “огидний старий інтриган”, “старий шалапут” і т. п., що зустрічаються в його щоденнику і в листах.

На початку 1920-х років В. Винниченко, повернувшись за кордон після своєї невдалої поїздки до Москви і Харкова на переговори з більшовицьким урядом, в усних виступах і в пресі жорстко критикував політику більшовицької влади в Україні, відверто називав її окупаційною, що не знайшло розуміння в М. Грушевського та його віденського оточення – Закордонної організації українських есерів, які вже виношували плани повернення в Україну. Вони звинувачували В. Винниченка, лідера Закордонної організації УКП, в тому, що він своїм демонстративним поверненням до Відня й подальшою поведінкою “підірвав довір’я комуністів до українських соціалістів і розбив уже налагоджене співробітництво”⁶⁷. Більше того, саме редагований М. Грушевським журнал “Борітеся – поборете” надав свої сторінки для публікації листів керівництва УКП, спрямованих проти В. Винниченка, що не могло не поглибити конфлікту між ним і М. Грушевським.

У гострій полеміці, яка велася між різними групами українських есерів в еміграції, “віденцями”, що підтримували М. Грушевського, та празькою групою на чолі з М. Шаповалом, В. Винниченко був на боці останньої і в листах до М. Шаповала гостро засуджував позицію М. Грушевського. 14 лютого 1921 р. він писав, що М. Грушевський не є соціалістом і для успіху дійсної консолідації українських “послідовно і щиро соціалістичних сил, а не з політиканства примазаних до нього”, потрібно “роз’яснити” Грушевського. “Годі з ним кокетувати й з поваги до його сивої бороди та 8 томів Історії компрометувати соціалізм”⁶⁸.

Наміри Грушевського повернутися в Україну лише для культурної роботи, без можливості брати активну участь у політичному житті, В. Винниченко називав зрадництвом. У листі до М. Шаповала від 16 серпня 1921 р. він запитував, чи справді М. Грушевський і К^о збираються їхати на таких умовах,

⁶⁶ Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – С. 316–317.

⁶⁷ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – С. 223.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 14 зв.

і писав: “Яка ж може бути оцінка? Грушевський, мовляв, *пішов на службу без усяких зобов’язань з боку окупантів, без усяких можливостей брати активну участь в політиці, давати лозунг служби руським окупантам і піддержки їх*, – це просто безглуздя”⁶⁹.

А 11 вересня 1921 р. знову писав з приводу повернення М. Грушевського в Україну: “Старому мальчику запропоновано ще раз їхати на Україну на посаду призначеного Раковським президента Ак. Наук (а не обраного самими професорами!) Та й годі. До політики – зась!”⁷⁰.

І все ж у моменти, які В. Винниченко вважав особливо загрозливими для української революції, він звертався до М. Грушевського з пропозиціями створення революційного національного центру або Єдиного революційно-демократичного національного фронту для порятунку української революції. Коли восени 1921 р. в емігрантських колах поширились чутки про можливу інтервенцію в Україну Польщі та Румунії й об’єднання сил контрреволюції, до яких В. Винниченко відносив і петлюрівців, він 17 вересня 1921 р. звернувся з листом до М. Грушевського; копію цього листа надіслав наступного дня М. Шаповалу, якому писав: “Я відкинув в цей момент усякі особисті й групові сварки, непорозуміння й незгоди”⁷¹. А лист до М. Грушевського почав словами: “Високоповажаний Михайле Сергієвичу, загрозливі для укр[аїнської] революції міжнародні й політичні обставини примушують мене залишити на боці особисті відносини, а так само й наші тактичні й принципальні розходження й писати до Вас. Я гадаю при цьому, що й Ви, з огляду на спільну справу, забудете на цей мент усі непорозуміння й незгоди, що були й є між нами, й поставитеся до моїх пропозицій з відповідною увагою, поставитеся з погляду не персонального чи групового, а з погляду української революції”⁷².

У цьому листі В. Винниченко висунув ідею створення революційного національного центру, щоб організувати оборону революції і не дати реакції захопити владу. В. Винниченко писав: “Петлюрівщина й досі являється для широкого загалу єдиним національним центром, вона для них є представницею української державности й національної самостійности. Через те, не зважаючи на всю антипатію багатьох до неї, її мусять визнавати й підпірати. Я гадаю, з першими успіхами інтервенції вплив і політичне значення петлюрівщини почне дуже збільшуватись”. Щоб не допустити цього, В. Винниченко вважав за необхідне створення авторитетного революційного національного центру в Україні у формі коаліційного уряду. Він пропонував групі Грушевського вжити відповідних заходів перед Москвою для утворення такого центру. “Коаліційний новий Уряд із КПУ, УКП, УПСР, – писав він, – міг би зразу внести велике замішання в нац[іональні] елементи, що йдуть тепер з Петлюрою. Оголошення змін у політиці на Україні могло би притихшити повстанство, викликати довір’я у селянства...”. “Ваша група

⁶⁹ Там само. – Арк. 54.

⁷⁰ Там само. – Арк. 59 зв.

⁷¹ Там само. – Арк. 61.

⁷² *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 484.

повинна повторити спробу нашої групи”⁷³, – знову наголосив він, маючи на увазі свої невдалі переговори з більшовицьким урядом у 1920 р. Він і сам не дуже вірив у реальність своєї пропозиції, але не виключав і того, що “можливо на цей раз грізність ситуації примусить Москву піти на ті уступки, на які вона торік не хотіла піти”. В. Винниченко спеціально підкреслив, що коли б така коаліція склалася, він “особисто не мав би абсолютно ніяких претензій ні на яку роллю чи посаду, тільки допомагав би їй всім, чим міг би, головним чином, розуміється, літературно, навіть на Україну не поїхав би”⁷⁴.

М. Грушевський відгукнувся на лист В. Винниченка 30 вересня 1921 р., повідомивши, що щойно його отримав, і писав: “На найблизшій збірці з товаришами поставлю на їх обміркованні порушену Вами справу”⁷⁵.

Цього листа В. Винниченко отримав 3 жовтня 1921 р. Запис у його щоденнику за цей день фіксує: “Лист від Грушевського, відповідь на мого листа”⁷⁶. Але офіційної відповіді від “віденців” на свого листа В. Винниченко, очевидно, так і не дочекався, бо в щоденнику, де він, як правило, фіксував інформацію про всі написані й одержані листи, ніяких записів з цього приводу немає. Та Володимир Кирилович, схоже, цим особливо й не переймався. У листі до М. Шаповала від 24 вересня 1921 р. він писав: “Що до мого листа до Груш[евського] та до того, як вони («віденці» – прихильники М. Грушевського. – *Н. М.*) його оцінюватимуть і реагуватимуть на його, то це мене особливо не цікавить, я повинен був зробити те, що вважав за свій обов’язок, а як вони цей вчинок пояснять, не важно. Аби ж вони дійсно виконали й свій обов’язок: зробили таку пропозицію Москві. Розуміється, 90 шансів за те, що Москва висміє, і «віденці» це знають. Але й знаючи це, вони повинні зробити пропозицію. Вона pomoже в’яснити становище в цій справі й Москві і самих віденців”⁷⁷. Продовжуючи цю тему, він далі писав: “Не думайте, дорогий Микито Юхимовичу, що я сам, пишучи того листа, не передбачав, що можуть думати й гадати з приводу його «віденці». Чи ж я сам не посміхався, уявляючи, як Москва поставилась би до пропозиції «віденців», коли б вони знайшли в собі стільки наївної мужності (чи мужної наївності) зробити таку пропозицію? Все це я сам передбачав. Але гадаю, що яко з принципіального боку так і з тактичного я не зробив помилки”⁷⁸.

Про певне поступове зближення позицій В. Винниченка й М. Грушевського в оцінці політичної ситуації в Україні свідчить відкритий лист М. Грушевського до керівника уряду радянської України Х. Раковського, написаний у листопаді 1921 р. і опублікований у часописі “Борітеся – поборете” (1921, № 10). У листі він переконував керівництво УСРР у тому, що воно робить велику помилку, утверджуючи однопартійну диктатуру. Він категорично не погоджувався з вимогою радянської сторони до УПСР піти

⁷³ Там само. – С. 484–486.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – С. 486.

⁷⁶ *Винниченко В.* Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – С. 52.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 65 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк. 66.

на “повне політичне самовідречення” і наголошував на тому, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну. “Тактика непримиренного поборювання”, взята на озброєння радянським керівництвом щодо української інтелігенції за кордоном, замість тактики миротворчої призвела до розчарування інтелігенції, пошуку допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. Вихід із такого становища М. Грушевський убачав у відмові від “партійної виключності”, у широкому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін. “Треба поділитися з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України”, – писав М. Грушевський. Лист закінчувався таким закликком до партійно-державного керівництва УСРР: “Поки час і можливості не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через наші і Ваші голови, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі убезпечили б її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил – внутрішніх і зовнішніх”⁷⁹.

Цей лист, на думку В. Винниченка, давав підстави сподіватися на можливість порозуміння з “віденцями”, до чого він закликав М. Шаповала в листі від 2 лютого 1922 р. Нагадав, що він не є гарячим прихильником М. Грушевського та його політичних методів і приятелів, але заради об’єднання всіх соціалістичних сил дуже радив би пошукати способів порозумітися з “віденцями”⁸⁰.

Важливим документом для розуміння політичної позиції В. Винниченка і його ставлення до М. Грушевського є адресований останньому його лист від 1 березня 1922 р., до написання якого його спонукало звернення працівника радянського представництва в Берліні П. Дятлова, викликане ситуацією, що склалася напередодні скликання Генуезької конференції.

Оскільки на Генуезькій конференції Україна як держава не була представлена (глава уряду УСРР Х. Раковський був включений до складу делегації РРФСР), напередодні конференції віденська ініціативна група українських емігрантів ініціювала скликання Українського Національного конгресу, що відбувся 21–26 лютого 1922 р. за участю 75-ти українських парламентаріїв. На ньому було прийнято постанову, з якою Конгрес звернувся до Генуезької конференції. У постанові дається короткий історичний екскурс – обґрунтування загарбницької політики Російської держави стосовно України, починаючи з часів Богдана Хмельницького, підкреслюється, що, маючи всі права на існування власної суверенної держави, Україна фактично і формально відновила свою державність у ході революції 1917 р., проголосивши суверенність УНР, яка встановила рівноправні відносини з Московською та іншими державами, у тому числі з Англією і Францією. Але незабаром

⁷⁹ Цит. за: *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 507.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 3 зв.

Московська держава оголосила Україні війну, що продовжується й досі, встановила більшовицьку владу, яка підтримується силою й терором. Конгрес Парламентаріїв України констатував, що боротьбу українського народу утруднює і затягує негативне ставлення світових держав до права українського народу на відновлення і закріплення своєї суверенної держави. Українські парламентарії заявили, що український суверенний народ не визнає обов'язковими для себе ті міжнародні договори, які будуть підписані з окупаційним урядом Раковського, запевнили, що український народ не припинить нав'язаної йому кривавої боротьби аж до остаточної організації своєї держави в етнографічних межах. У постанові зазначалося, що представники українського народу на конференцію не закликані, "тому являється цілком справедливим, аби вони були запрошені та вислухані". Документ підписали: Бюро Конгресу: О. Вілінський, М. Веремійв, В. Кедровський, П. Плевако, П. Чижевський⁸¹.

У зв'язку з цим П. Дятлов звернувся до В. Винниченка з пропозиціями, щоб він: 1) взяв на себе ініціативу скликання в Берліні конгресу українських парламентаріїв, паралельного Віденському, на якому мав би провести лінію визнання сучасного уряду України; або ж з тою самою метою об'єднати обидва конгреси (Берлінський і Віденський), і 2) користуючись своїм формально-юридичним правом, вернувся знов на пост голови Директорії й провів подібну ж акцію.

"У відповідь на ці пропозиції, – писав В. Винниченко, – я заявив, що охоче зроблю все, що в моїх силах, для оборони здобутків революції, але для того, щоб мої усилля мали конкретні й реальні наслідки, потрібні відповідні умови. Одною з тих умов я виставив: введення в сучасний Уряд України кількох дійсних українців з рев[олюційно]-соц[іалістичного] табору (як заманіфестування дійсної й широї українізації влади). Одхиляючи натяки П. Дятлова на мою особу як можливого кандидата на члена Уряду, я дозволив собі виставити Вас, Михайле Сергієвичу, на один із відповідальних політичних постів, повторивши П. Дятлову те саме, що колись писав Вам: я особисто готов служити всіми моїми силами тому Урядові, який відповідатиме позиціям, які я вважаю за найкорисніші для укр[аїнської] революції й на уступки яким я намагався в свій час схилити Москву. Мені тим легше було виставити Вашу особу, що Ваші теперішні позиції (виявлені в листі до Х. Раковського) в деяких головніших пунктах (і якраз тих, що мають в даному разі вагу) дуже близько підходять до моїх позицій, зайнятих мною в Харкові й по приїзді за кордон".

В. Винниченко наголошував на тому, що хоч між ним і Грушевським існує "багато пунктів розходження" "як з програмового так і тактичного поглядів", він стоїть на позиції об'єднання революційно-соціалістичних сил України ("Єдиний революційний фронт") для оборони української революції й соціалізму від соціальної й політичної реакції, яка обумовлена тяжким економічно-господарським станом України й яка неодмінно почне робити

⁸¹ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 506–507.

наступ чи то під проводом польсько-петлюрівських інтервенцій, чи то під захистом безоглядних концесій і взагалі нової економічної політики правлячої російської партії. Оскільки рано чи пізно виникне необхідність спільної оборони працюючих класів проти нової й старої буржуазії, то об'єднання організацій, що представляють інтереси того чи іншого працюючого класу, мусить, на його думку, “бути в національних формах, поки національність в сучасному громадянстві, як соціологічний момент, грає таку значну роль”. “Тому я, – продовжував В. Винниченко, – передбачаючи спільний фронт, вважаю за можливе для себе обстоювати Вашу кандидатуру як члена тої організації, яка повинна бути в об'єднаному фронті”⁸².

Проте група Грушевського на цю пропозицію відповіла відмовою. 13 березня В. Винниченко зафіксував у щоденнику: “Лист від Групи Грушевського (немає ґрунту для переговорів з ур[ядом] Рак[овського] і вступу Грушевського в уряд)”⁸³.

У своєму листі-відповіді від 14 березня до “грушенят”, як він називав групу Грушевського, В. Винниченко наполягав на незмінності своєї тактики⁸⁴, очевидно, маючи на увазі створення Єдиного революційно-демократичного національного фронту і залучення до нього групи Грушевського.

Із закликом до М. Грушевського приєднатися до Єдиного революційно-демократичного національного фронту В. Винниченко наполегливо звертався у кількох листах. 20 червня 1923 р. він записав у своєму щоденнику: “Писання до Грушевського листа в справі Єдиного революційно-демократичного національного фронту. Заклик до вступу в єдиний фронт”⁸⁵. 24 липня 1923 р. він знову зафіксував у щоденнику: “Лист до Грушевського. (Настійне вимагання точної відповіді відносно запропонованої участі в Єдиному революційно-демократичному національному фронті)”⁸⁶.

На жаль, цей лист виявити не вдалося. У відповіді Грушевський писав про лист від 27 липня. Можливо, це була фактична дата відправлення листа, написаного В. Винниченко 24 липня, або дата його отримання.

Відповідаючи на цей лист, М. Грушевський писав 2 серпня 1923 р.: “Я дуже жалую, що листом Вашим з 27.VII Ви змушуєте мене писати сього листа, дуже міні прикрого.

*Отже, скажу сим разом одверто – чого ж крім великої стриманости могли Ви й сподіватися з мого боку після Ваших попередніх відносин до мене, від нашого співробітництва в революційнім бльоку 1920 р. почавши?**

Що ж до питання, на котрім Ви особливо настоюєте в останнім листі, то мушу сказати, що я поки що не можу бути ні рішучим прихильником Вашої акції, ні рішучим противником, бо – перше – сам я все-таки не уявляю ясно конкретних завдань її; друге – я не маю в сій справі ніякої директиви від ЦК

⁸² Там само. – С. 487–488.

⁸³ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 114.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 218.

⁸⁶ Там само. – С. 225.

* Ці слова підкреслені у листі М. Грушевським.

моєї партії. В квітні я післав йому книгу «Н[ової] України» з Вашою статтею, але досі не дістав вказівок. Можливо, що ЦК УПСР теж не набрав більш ясного поняття про проєктовану Вами акцію, ніж я”⁸⁷.

Та, попри розбіжності у політичних поглядах, В. Винниченкові вдалося залучити М. Грушевського до участі у проєкті, яким він був захоплений на початку 1920-х років, а саме: створення “Українфільму”. Він запропонував Михайлові Сергійовичу написати сценарій для фільму про минуле України. Історик дав на пропозицію В. Винниченка принципову згоду і написав сценарій для фільму “Запорожці”. На жаль, із Винниченкового задуму нічого не вийшло, і сценарій М. Грушевського залишився не реалізованим.

Поступово змінювалося ставлення В. Винниченка й до рішення М. Грушевського виїхати в Україну. 28 січня 1924 р. він записав у щоденнику: “Читання листа до Грушевського з приводу виїзду на Україну. Привознесення його в минулій діяльності як «голови української держави». На мою думку, від оголошення цього листа буде більше шкоди, ніж користі”⁸⁸. Правда, з цього запису не зовсім зрозуміло, в чому В. Винниченко вбачав шкідливість листа: у “привознесенні” минулої діяльності М. Грушевського чи в тому негативі, яким він був наповнений, і в його брутальному тоні⁸⁹. Однак після виїзду М. Грушевського в Україну В. Винниченко писав до М. Шаповала 21 березня 1924 р.: “Так М. Грушевський уже в Києві? Ну, може воно й краще. Хай, коли зможе, старий щось там робить”⁹⁰.

З виїздом М. Грушевського в Україну почався останній період міжособистісних стосунків між ним і В. Винниченком, коли минулі пристрасті вже вгамувалися, зник ґрунт для конфліктів між колишніми соратниками і конкурентами, Володимир Кирилович і сам дедалі частіше став задумуватися над можливістю свого повернення в Україну, а через рік після від’їзду Михайла Сергійовича розпочав переговори про це з представником радянського уряду А. Приходьком. У цей час у записках В. Винниченка на адресу М. Грушевського все частіше звучали нотки співчуття і поваги. Так, у щоденниковому запису від 19 серпня 1924 р. читаємо: “Шаповал одержав листа з Праги. В листі згадується лист М. Грушевського з України. Тяжко йому там: робити нічого не можна, вся влада в руках чужонаціональних елементів, обман, дурійство. Сам Грушевський не ночує дома, боїться арешту. Хотів би вернутись за кордон, так [не] певен, що пустять виїхати. Він, мовляв, їхав на Україну готовий на всякі тяжкі явища там, але те, що він знайшов, перевищують усякі його побоювання. Грушенята (Чечель, Шраг і К°), які заборонили йому взяти професуру в Празі, тепер од нього відсахнулись, рятуючи свою шкуру й посади. Мабуть, стався конфлікт на тому

⁸⁷ Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 491–492.

⁸⁸ Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 286.

⁸⁹ Ймовірно, саме про цей документ ідеться в публікації: Започатковуємо нову рубрику [“Першоджерела”] // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56–57; Шаповал М. Політична смерть Грушевського / Публ. та вступ. ст. Н. Миронець // Там само. – С. 58–59.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 13 зв.

грунті, що він не підписався на їхній льокайській заяві проти мене. Втягли старого в дурну і тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого⁹¹.

Повага до М. Грушевського вчувається й у щоденниковому записі В. Винниченка 17 грудня 1925 р.: “Звістка про М. Грушевського. Жалі Чубаря, що Грушевський не хоче працювати з радвладою. Старий таки має мужність⁹²”.

У цей час В. Винниченко глибоко аналізує розгорнуту більшовиками політику українізації, постійно думає над тим, чи варто йому повертатися на Батьківщину й чи можливо це; туга за Україною, бажання повернутися на рідну землю посилюються з кожним днем, він навіть заздрить М. Грушевському, М. Шрагу, П. Христюку, М. Чечелю, які зважилися на повернення з еміграції в Україну “на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції⁹³”. Він продовжує переговори з А. Приходьком, хоч розуміє, що більшовики використають їх, щоб дискредитувати його і тим самим розбити еміграцію. У листі до М. Шаповала від 8 червня 1925 р. В. Винниченко послав копію свого листа до А. Приходька “як документ, з якого видно мої цілі і наміри⁹⁴”, – писав у щоденнику.

А М. Шаповал у своєму щоденнику від 12 червня 1925 р. так писав про ці листи: “Од Винниченка одержав листа про його переговори з *большевиками* про поворот його на Україну. Він приклав мені ще й копію його листа до А. Приходька з 4.V.1925 р. на доказ того, що він веде переговори з «умовами», а не так, як Грушевський!”⁹⁵. Позиція В. Винниченка була гостро засуджена М. Шаповалом та іншими колишніми його однодумцями, і з того часу він остаточно порвав із ними всякі стосунки.

Епістолярний діалог між В. Винниченком та М. Грушевським був перерваний після від’їзду останнього в Україну. Лише в дні відзначення ювілею М. Грушевського В. Винниченко надіслав йому 2 вересня 1926 р. коротку телеграму: “Сердечно вітаю. Винниченко⁹⁶”. Характерний коментар до цього тексту, зафіксований автором у щоденнику: “Не знаю, чи не завдасть старому клопоту моя телеграма. Але послати треба було, – занадто ми недбалі й холодні до чужих заслуг⁹⁷”. Коментар свідчить, що однією з причин відсутності листування було побоювання, що воно може зашкодити адресату.

Поштовхом до відновлення листування між М. Грушевським і В. Винниченком стали візити до Володимира Кириловича доньки й дружини Михайла Сергійовича. Катерина Грушевська, яка після повернення в Україну вела науково-дослідницьку роботу у створених М. Грушевським історичних установах, працювала штатним науковим співробітником Культурно-історичної комісії та комісії історичної пісенності Науково-дослідної кафедри

⁹¹ Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 395.

⁹² Там само. – С. 663.

⁹³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 49.

⁹⁴ Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 571.

⁹⁵ Цит. за: Там само. – С. 575.

⁹⁶ Винниченко В. Щоденник. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк, 2010. – Т. 3: 1926–1928. – С. 209.

⁹⁷ Там само. – С. 210.

ВУАН, була керівником Кабінету примітивної культури, незмінним редактором часопису “Первісне громадянство і його пережитки в Україні”. У 1927–1928 рр. вона здійснила закордонне відрядження– подорож (власним коштом) до Австрії, Франції, Німеччини для ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору, зокрема досягненнями європейської соціології позитивістської школи, та для поповнення фонду бібліотеки Кабінету примітивної культури. У цій подорожі її супроводжувала мати – Марія Сильвестрівна Грушевська. Перебуваючи в Парижі, вони нанесли кілька візитів Винниченкам.

У першому щоденниковому записі про їхній візит 18 травня 1928 р. відчувається співчуття В. Винниченка до Марії Сильвестрівни у зв’язку із змінами, які з нею сталися: “Десять років, які відразу кинулися в очі з усієї постаті колишньої поставної, повної, рум’яної жінки. Тепер це сива, важка, хоровита людина, яка завтра буде цілком бабусею”. У розповідях Грушевських про Україну В. Винниченкові вчувалися “і туга, і сум, і біль, і радість та бажання втрутитися у боротьбу”⁹⁸.

У щоденниковому записі про побачення з Грушевськими від 31 травня В. Винниченко зафіксував, що “обережність і стриманість трохи зменшилися, є трішечки критики влади”. З розмови з Грушевськими Володимир Кирилович одержав “підтвердження про шовіністично-імперіалістичні позиції Горького в українському питанні”, тобто йшлося про негативну відповідь Горького на прохання українських письменників дати дозвіл на переклад українською мовою його повісті “Мать”.

З червня В. Винниченко записав: “Візита Грушевських. Катря Михайлівна має вислати телеграму про лист Горького як тільки приїде до Києва. Посилатиме на адресу: Bouchon, 17, rue Emile Desvaux”⁹⁹.

Цей запис надзвичайно важливий, бо свідчить про домовленість, що Грушевські з метою конспірації будуть надсилати листи Винниченкові на інше ім’я.

В останньому записі В. Винниченка про візити Грушевських від 6 червня вже вчувається повага до колишнього політичного опонента: “Грушевські поїхали на Україну. Передав як подарунок золоте перо для Михайла Сергієвича. Хай старий пише добрі речі”¹⁰⁰.

Повернувшись в Україну, Катерина Грушевська 23 червня надіслала обіцяну телеграму з приводу листа Горького. В. Винниченко записав у щоденнику: “Телеграма від Кат[ерини] Грушевської: «Перевод не нужен. Удивляюсь, зачем люди стараются из наречия сделать язык». Це найцікавіші й найпотрібніші місця з листа Горького. (Його вже надруковано. З тої ж телеграми)”¹⁰¹. А у вересні вона надіслала В. Винниченкові видання історичної секції ВУАН, за що він дякував їй у своєму листі. 2 жовтня записав у щоденнику: “Лист до Катр[усі] Грушевської. (Подяка від «Бушона» за

⁹⁸ Там само. – С. 499.

⁹⁹ Там само. – С. 504.

¹⁰⁰ Там само. – С. 505.

¹⁰¹ Там само. – С. 514.

книжки та привіт)»¹⁰². У лютому–травні 1929 р. К. Грушевська і В. Винниченко обмінялися кількома листами з приводу дозволу письменника на публікацію в журналі «Україна» його ранньої поеми «Повія» та з приводу пересилання К. Грушевською книжок В. Винниченкові. Зміст першого листа відомий із щоденникового запису В. Винниченка від 11 лютого 1929 р., де він занотував: «Лист від К. Грушевської. (В архівах «Киевской Старини» знайдено рукопис моєї поеми «Повія», написаної ще в гімназії). Хтось написав статтю з цього приводу, й редакція «України» хоче вмістити й саму поему, але без дозволу автора не рішається. Прохають дозволу»¹⁰³. А зміст другого листа (від 8 березня) відомий з публікації у збірнику «Слово»¹⁰⁴, де він був помилково вміщений як лист Михайла Грушевського. З цієї ж помилкою в атрибуції він був передрукований Л. Винаром серед листів М. Грушевського до В. Винниченка в журналі «Український історик»¹⁰⁵. При підготовці автором цих рядків публікації листування В. Винниченка з М. Грушевським для «Українського археографічного щорічника» цей лист був правильно атрибутований як лист Катерини Грушевської і поданий у додатку¹⁰⁶. Його зміст коротко переданий В. Винниченком у щоденниковому записі від 14 березня 1929 р.: «Лист від К. Грушевської. (На ім'я «М-me Vouchon». Дозвіл на друк «Повії» треба дати, бо все одно надрукують інші, викрадуть, стоятимуть у черзі до бібліотеки, переписуть і зроблять сенсацію)»¹⁰⁷.

А 3 травня В. Винниченко записав у щоденнику: «Лист до К. Грушевської. (Подяка за прислані книжки Підмогильного і Яновського)»¹⁰⁸.

З Михайлом Сергійовичем Володимир Кирилович обмінялися листами в листопаді 1928 р. 6 листопада В. Винниченко звернувся до М. Грушевського з листовним проханням допомогти йому книжками й порадами, необхідними для написання роману про Хмельниччину, над яким працював уже багато років, але відчував брак знань і відсутність необхідної літератури¹⁰⁹.

Із листа-відповіді М. Грушевського, датованого 11–13 листопада, дізнаємося, що Михайло Сергійович був зворушений подарунком від Володимира Кириловича, бо писав, що «одержавши Вашого милого подарунка», надіслав «кілька книг на адресу д[обродія] Бушона – разом з «Думами»

¹⁰² Там само. – С. 570.

¹⁰³ *Винниченко В.* Щоденник. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк, 2012. – Т. 4: 1929–1931 / Ред. Г. Костюк, упоряд. текстів та прим. О. Мотиля, підгот. до друку та передм. С. Гальченка. – С. 39.

¹⁰⁴ Листи до В. Винниченка: (З архіву письменника) // Слово: збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1964. – Зб. 2. – С. 330–331.

¹⁰⁵ *Винар Л.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість: З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 431–435.

¹⁰⁶ Див.: *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 495.

¹⁰⁷ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 4. – С. 53.

¹⁰⁸ Там само. – С. 72.

¹⁰⁹ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 492–493.

Катрусі¹¹⁰. І от «Думи» вернулися «за ненахожденієм», а книги, мабуть, пропали – бо Ви про них не згадуєте?» Він просить запитати «у адресата, бо книги були цінні...»¹¹¹.

Щодо літератури про Хмельниччину, то М. Грушевський дає дуже детальні рекомендації, що саме можна використати, пише, що він саме починає друкувати IX том «Історії [України-Руси]» pp. 1650–1657, друкуватись буде, мабуть, цілий рік (2 книги разом понад 1000 стор.), і якщо В. Винниченкові потрібно, то він може «прислати в коректурі»¹¹².

Історик пропонує письменникові звернутися «і до матеріалу», тобто до першоджерел, радить, які книжки він може взяти в бібліотеці Парижа, і подає її адресу. Стосовно пересилання книжок, то радить звертатися до Львова, бо «звідси висилка книг зв'язана з різними труднощами, поскільки йде мова про випожичанє з бібліотек – прямо-таки непереборимими»¹¹³.

В. Винниченко так прокоментував цей лист, записавши 21 листопада в щоденнику: «Лист від Грушевського. (Відмовився старий вислати книжки, тільки порадив, що саме треба мати для вивчення Хмельниччини. І за те спасибі)»¹¹⁴. А 23 листопада записав: «Лист до Грушевського. (Подяка за вказівки з приводу Хмельниччини)»¹¹⁵. На жаль, цей лист виявити не вдалося. Це були останні контакти між М. Грушевським і В. Винниченком, інформацію про які вдалося знайти у джерелах.

Очевидно, безпосередні міжособистісні зв'язки між ними на цьому й обірвалися. В. Винниченко, який пережив М. Грушевського на 17 років, мав час обдумати їх, визначити місце і роль кожного в історії України, і на схилі літ у книжці «Заповіт борцям за визволення» дав високу оцінку Михайлові Грушевському як людині, «яка встановила наукові, точні підстави нашої державності, яка була ідеологом нашого національно-державного руху, яка створила великі культурні цінності, яка все життя своє працювала для цього руху...»¹¹⁶.

Як бачимо, еволюція міжособистісних стосунків М. Грушевського й В. Винниченка ділиться на кілька періодів:

Перший (1904 – початок 1917 pp.), коли вони співпрацювали як письменник і редактор «ЛНВ» (Київ) та як співробітники журналу «Промінь» (Москва). І хоч інколи у їхніх відносинах виникали конфлікти, як-от у 1911 р., у цілому ці стосунки носили діловий, а часом і дружній, характер.

Другий (березень 1917 – лютий 1919 pp.), коли обидва діячі опинилися в епіцентрі Української революції і, незважаючи на певні розходження у питаннях тактики, самовіддано працювали на ниві українського державотворення, а конфлікти між ними не мали публічного характеру.

¹¹⁰ Ідеться про книгу Катерини Грушевської «Українські народні думи» (К., 1927. – Т. I. – 176 с.).

¹¹¹ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 493.

¹¹² Там само. – С. 494.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 3. – С. 585.

¹¹⁵ Там само. – С. 586.

¹¹⁶ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 49.

Третій (лютий 1919 – березень 1924 рр.) – це час найбільшого загострення їхніх відносин, чому сприяли не тільки розбіжність в оцінках недавніх історичних подій і тактики в нових умовах, а й конфлікти між різними емігрантськими групами українських есерів і соціал-демократів, а також намір М. Грушевського повернутися в Україну для культурної роботи без участі в політичному житті, що Винниченко вважав зрадою.

Четвертий (березень 1924 – кінець 1920-х рр.) – гострота їхніх відносин поступово зменшувалася, оцінка Винниченком повернення Грушевського в Україну стала поміркованішою. У листопаді 1928 р. відновилися їхні епістолярні контакти, чому сприяв візит до Винниченка дружини і доньки Грушевського. Винниченко звернувся до Грушевського з проханням допомогти йому порадами й матеріалами для написання роману про Хмельниччину і одержав від історика детальну, доброзичливу відповідь. На цьому їхнє листування обірвалося. Під кінець життя В. Винниченко дав високу оцінку М. Грушевському як ученому і громадсько-політичному діячеві-державнику.

Еволюція взаємостосунків М. Грушевського і В. Винниченка була обумовлена обставинами культурного і політичного життя в Україні й за її межами, а також амбітними натурами обох діячів. Причини загострень їхніх стосунків, взаємної неприязні, що іноді виникала, потребують подальшого детального дослідження як істориками, так і психологами та представниками інших наук.

Надія Миронець (Київ). **Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: Еволюція міжособистісних стосунків**

На основі аналізу документальної спадщини М. Грушевського та В. Винниченка (спомини, щоденники, листи) у статті простежуються їхні міжособистісні стосунки від знайомства на початку ХХ ст. (приблизно в 1904 р.) до кінця 1920-х років. Вони пройшли певну еволюцію, обумовлену обставинами культурного і політичного життя в Україні й за її межами, і, зі свого боку, впливали на ці процеси. Взаємини двох визначних діячів потребують подальшого детального дослідження взаємостосунків.

Ключові слова: Грушевський, Винниченко, взаємостосунки, листування.

Nadia Myronets (Kyiv). **Mykhailo Hrushevsky and Volodymyr Vynnychenko: Evolution of Relations**

Based on the analysis of the documents of Mykhailo Hrushevsky and Volodymyr Vynnychenko (memories, diaries, and letters) the article traces their relationship from acquaintance in the early twentieth century (approximately in 1904) until the late 1920s. Their relationship survived a certain evolution due to the circumstances of cultural and political life in Ukraine and abroad. The issue of relations between these two prominent figures requires further detailed research.

Keywords: Hrushevsky, Vynnychenko, relationship, correspondence.